

Hoofdstuk 1

Internet en de *reformasi*: achtergrond en theorie

Internet is *booming* in Indonesië. Hoewel het percentage internetgebruikers in Indonesië slechts een fractie bedraagt van de totale bevolking neemt het internet een zeer opvallende en zichtbare plaats in. Langs de drukste wegen van Jakarta, de Jl. Sudirman/Jl. Thamrin en Jl. Rasuna Said, schreeuwen aan voetgangersbruggen bevestigde plakkaats en bontgekleurde vlaggen in de middenberm tegen elkaar in om aandacht voor de concurrerende websites Astaga.com en Satunet. In de hal van het winkelcentrum Blok M Plaza deelt een promotieteam flyers uit voor een andere nieuwe website Boleh.net. Als je meedoet met hun loterij kun je een mobiele telefoon winnen of een geldprijs van 10 miljoen *rupiah*, ongeveer fl. 3500,-. Het @ -teken is een trendy symbool geworden. Je ziet het teken overal opduiken. In graffiti op muren en busstoelen. In de titel van het boek [H@rga perempuan](#) (de prijs van een vrouw) over het leven van moderne vrouwen. Op de campus van de prestigieuze Trisakti Universiteit in west-Jakarta waar vlaggen wapperen met de opdruk *Ap@ Usakti?* (wat is Usakti?). Deze universiteit geeft ook [stickers](#) uit met de tekst "*Usakti inside*", gebaseerd op het logo van chipsfabrikant Intel.

Ondertussen schieten de *warnet* (*warung internet* = 'internetwinkel') als paddestoelen uit de grond. Niet alleen op de bekende knooppunten van Jakarta, de drukke straten, winkelcentra, cafés en universiteiten, maar ook steeds dieper de *kampung* wijken in. Met de dag worden de *warnet* drukker bezocht.

In de reguliere media is het internet alomtegenwoordig. Kranten en tijdschriften staan vol met artikelen en speciale bijlagen over het fenomeen internet en stromen over met advertenties voor webservers en notebooks, cursussen en trainingen in het toepassen van webapplicaties, pas gelanceerde websites, dure seminars over *e-commerce*. Goedgebekte presentatrices van hippe radiostations als Hardrock FM kletsen programma's vol met jonge internetondernemers. Televisieshows bieden de kijker de mogelijkheid om vragen te stellen aan de gasten per e-mail.

Betreden we de Indonesische virtuele wereld zelf, dan valt op hoeveel websites er te vinden zijn met het *bahasa Indonesia* als voertaal. Een groot aantal is gebouwd rond het concept van 'nieuwsverstrekking', variërend van politiek nieuws tot de sappigste roddels over Indonesische *celebrities*. De laatste tijd proberen dit soort sites zich te verbreden door meer aandacht te besteden aan dingen die te maken hebben met vrije tijd en door het aanbieden van extra services zoals webmail en chatruimte. De meest recente ontwikkeling evenwel is *e-commerce*. *E-commerce* werd gedurende mijn verblijf in Indonesië een ware hype. Steeds meer mensen in Indonesië zijn geïnteresseerd in geld verdienen via het web. Dat kan op allerlei manieren. Zo zijn er bijvoorbeeld nu al Indonesische *online* veilingen, autokredietverstrekking, Video-CD verhuur en een bloemenboutiek.

een korte geschiedenis

Waar komt deze opvallende aandacht voor het internet vandaan? Welke rol speelt het internet in dit land dat de afgelopen tijd zo sterk in beweging is? Wat betekent het internet voor de Indonesiërs? Deze vragen zijn niet los te zien van de veranderingen die zich kort geleden hebben voltrokken in Indonesië en de ontwikkelingen die thans gaande zijn. De val van het *Orde Baru* ('Nieuwe Orde') regime van Soeharto in mei 1998 luidt het begin in van een nieuw tijdperk: de *era reformasi* ('tijdperk van hervorming').

Hoewel het *Orde Baru* regime van Soeharto graag slingerde met termen als *perkembangan*, *pembangunan* en *kemajuan* (ontwikkeling, 'opstanding' en vooruitgang), ziet de meerderheid van de Indonesiërs het bewind achteraf als een verstikkende deken die de ontwikkeling van het land heeft gesmoord. De massa is door het systeem met opzet achterlijk (*bodoh*) gehouden ten faveure van een kleine groep rond Soeharto, zeggen velen. Geïstitutionaliseerde praktijken als corruptie en vriendjespolitiek hebben grote gaten gevreten uit het toch al broze weefsel van de Indonesische maatschappij en het vertrouwen in de nationale politiek danig geminimaliseerd. Informatie is nooit helemaal te vertrouwen geweest omdat de media aan banden zijn gelegd. Afwijkende meningen zijn met harde hand onderdrukt, politieke oppositie onmogelijk gemaakt, mensenrechten systematisch geschonden. 32 Jaar *Orde Baru* heeft Indonesië een slechte naam bezorgd in de wereld.

In het voorjaar van 1997 treft een zware valutacrisis de economieën van zuidoost-Azië. De *rupiah* duikelt van ongeveer 2.000 naar 17.000 per dollar en klimt langzaam omhoog richting 8.000. Omringende landen weten zich door reorganisaties en wisselingen in de macht vrij snel te herstellen. In Indonesië laat Soeharto zich voor een zevende termijn herverkiezen door het slaafse Volkscongres. Een tijd van ontberingen volgt onder de *krismon* (= *krisis monetair*). Pas na veel geharrewar buigt Soeharto voor het aangeboden hulpprogramma van het IMF. Onder toezien oog van toenmalig IMF-voorzitter Michael Camdessus tekent hij de voorwaarden, die onder andere sanering behelzen van banken en instellingen grotendeels in eigendom van familie en naasten. De economische crisis legt evenwel een diepere crisis bloot. De *krismon* is het laatste zetje voor Soeharto's legitimiteit, die al op het randje van de afgrond stond na het overlijden van zijn echtgenote en de catastrofale bosbranden die het eilandenrijk de laatste jaren teisterden.

Radicale studentenbewegingen voeren het proces van *reformasi* aan met hun steeds openlijker geuite eisen voor meer democratie. Zij eisen dat er een eind komt aan de dubbelrol van het leger als politieke macht (de zogeheten *dwifungsi*) en de wijdverbreide corruptie, achterklap en vriendjespolitiek (samengevat in de slogan *KKN = korupsi, kolusi, nepotisme*). Zoals eerder in de politieke geschiedenis van Indonesië nemen de studenten een heroïsche voortrekkersrol op zich in het mobiliseren van verzet tegen de heersende orde. Het feit dat meer en meer studenten de *krismon* in hun eigen portemonnee beginnen te voelen is ook een reden. Kleinschalige acties op de campus groeien uit tot massale protesten op straat. Niet alleen in Jakarta maar in steden over heel Indonesië klinkt de roep om *reformasi*. Na het doodschieten van vijf studenten bij de Trisakti Universiteit 12 mei 1998 barst de bom. De dagen erna vinden grootschalige plunderingen plaats op symbolen van het Nieuwe Orde bewind zoals winkelcentra, hotels, benzinestations, tolwegen, Chinese winkels, banken, kantoren. Meer dan duizend mensen komen hierbij om het leven. Theorieën doen de ronde dat achter deze uitbarsting van 'spontane volkswede' een gecoördineerd plan zit om de *reformasi*-beweging in diskrediet te brengen. Ooggetuigen hebben gezien hoe "groepjes kort

geknipte jongemannen, allen bovengemiddeld fors, met busjes zijn aangevoerd en de boel aan het ophitsen waren" ¹.

Hoe dan ook, op 21 mei 1998 treedt Soeharto af. Hiermee is het symbool van het kwaad verdwenen maar de wortels zelf nog niet, zeggen de radicale studentenbewegingen. Zij blijven strijden tegen *KKN* en *dwifungsi* en voor de berechting van Soeharto en zijn *cronies*. Vice-president Habibie is daarom als opvolger van Soeharto nooit serieus genomen door de *reformasi* beweging ². Vrije verkiezingen eind 1999 brengen (met beslissende steun van een nog altijd sterke fractie van Soeharto's Golkar-partij in het Volkscongres) de alom gerespecteerde moslimleider Abdurrahman Wahid aan de macht, die wijselijk als vice-president de populaire Megawati Soekarnoputri (dochter van eerste president Soekarno) van volkspartij PDI-P aanwijst ³.

Wahid, beter bekend onder zijn koosnaam Gus Dur, begint aan politieke hervormingen zoals de onmiddellijke vrijlating van alle dissidenten en de volledige publicatievrijheid van media. Ook zet hij stappen in de richting van sanering en privatisering van staatsbedrijven, rechtsvervolging van dubieuze figuren uit de periode Soeharto, inperking van de omvang en politieke invloed van de landmacht, het decentraliseren en delegeren van politieke macht naar het niveau van lokale overheden en het gehoor geven aan de eisen van het IMF tot openstelling van handelsgrenzen. Gus Dur reist de wereld over om het vertrouwen in Indonesië terug te winnen onder buitenlandse politici en investeerders. Een veelgehoord commentaar is dan ook dat Gus Dur zich teveel bezighoudt met het buitenland in plaats van met Indonesië zelf. Tijdens dit schrijven heeft Wahid, onder invloed van toenemende kritiek, inmiddels de binnenlandse politiek overgedragen aan zijn vice-president Megawati en is hij verwickeld geraakt in een corruptieschandaal.

era reformasi

Zo is aan het begin van het derde millennium een nieuw tijdperk ingeluid van ongekende vrijheden en mogelijkheden. De lang gekoesterde droom een ontwikkelde natie te worden lijkt eindelijk binnen handbereik. *Reformasi* is niet langer de radicale slogan uit de protestbewegingen. Het is het credo achter een breed pakket aan veranderingen. Niet alleen in het politieke systeem, maar ook op economisch en technologisch gebied en in sociale verhoudingen en mentaliteit. *Reformasi* is komen te staan voor een breuk met het verleden en de belofte van een nieuw tijdperk waarin Indonesië aansluiting hoopt te vinden bij de ontwikkelde landen.

¹ Een dergelijke beschrijving heb ik van meerdere mensen gehoord. Nu zijn complottheorieën erg populair in Indonesië, evenals de claim "ik was erbij" wanneer het gaat om de voorvallen rond het aftreden van Soeharto. Van één persoon weet ik dat hij daadwerkelijk aanwezig was bij de rellen omdat hij daarvan foto's gemaakt heeft die ik gezien heb.

² "*Tolak Habibie!*" ("weiger Habibie") staat nog altijd overal op muren en bushokken in Jakarta. De kwestie Habibie vormde de inzet van verdere protesten waarbij op een gegeven moment zelfs het parlamentsgebouw is ingenomen door een enorme massa actievoerders.

³ Golkar = *Golongan Karya* ('Arbeidspartij'), de partij van president Soeharto. Voor de vorm mochten onder zijn bewind twee andere partijen bestaan: ten eerste de PDI (= *Partai Demokratis Indonesia*: 'Democratische Partij Indonesië'), een democratische volkspartij met oog voor de sociaal minder bedeelden. In 1996 ontstond de afsplitsing PDI-P (de toevoeging staat voor *perjuangan* = 'strijdend') met de immens populaire Megawati aan het hoofd nadat zij tijdens een georkestreerde partijbijeenkomst was vervangen door een stroman van Soeharto. Ten tweede de PPP (= *Partai Persatuan Pembangunan*, de Eenheidspartij voor ontwikkeling), de Islamitische partij. Op deze manier probeerde Soeharto de verschillende stromingen onder de bevolking in te kapselen binnen zijn bestuur.

Onder druk van instituties als IMF, WTO en Wereldbank houdt het neoliberale vrijemarktdenken een triomftocht door de wereld. Ook Indonesië zal de handelsgrenzen openen en deel gaan uitmaken van de regionale handelsorganisatie AFTA (*Asian Free Trade Association*). De nationale overheid krimpt in en draagt een deel van haar bestuurlijke macht over aan de regio. Voormalige overheidsinstellingen berucht om hun logheid en starre bureaucratie, zoals telecommunicatiebedrijven PT Telkom en PT Indosat, zijn grotendeels geprivatiseerd en nemen een jonge en dynamische uitstraling aan. Zij springen in op de markt voor mobiele telefonie en internet. Het is de tijd van de *new economy*. Deze term verwijst naar het technologische en informatiele karakter van veel hedendaagse ondernemingen. In Indonesië staat 'de nieuwe economie' tevens voor een flexibel klimaat waarin je een eigen *bisnis* kunt beginnen zonder connecties te hoeven hebben met hoge pieten in de politiek of een langdurig en ingewikkeld bureaucratisch stappenplan te moeten doorlopen met betaling van het nodige *uang rokok* ⁴.

Opvallend is het enthousiasme waarmee hedendaagse technologie wordt verwelkomd als de sleutel tot een nieuw en modern Indonesië. Met grote gretigheid lijven mensen de mobiele telefoon en de computer in bij de goederen waar als moderne mens niet meer zonder te leven valt. Nooit eerder kon zoveel informatie zo snel en in volledige vrijheid verkregen en verspreid worden. Deze technologie verbindt Indonesië met de rest van wereld, niet alleen fysiek, maar ook in symbolisch opzicht. Indonesië hoort erbij.

Reformasi heeft ook het gewone volk een luider stem gegeven. Nooit meer zullen zij zich dom laten houden door het systeem. Zijn zij het niet eens met beslissingen die over hun hoofden genomen worden, dan gaan zij de straat op. Megafoons, fluitjes, spandoeken en bandana's zijn hun wapens. Als bondgenoten hebben zij bovendien de camera's en pennen van een groot aantal media en een groeiende groep linkse intelligentsia ⁵. De issues schijnen soms van ondergeschikt belang tijdens de protestacties die meer weg lijken te hebben van een vrolijk en zelfbewust toneelspel waarmee de demonstranten hun pas verworven assertiviteit en macht binnen het nieuwe democratische systeem willen laten zien.

Over het 'moderne Indonesië' zijn de laatste paar jaar twee zeer interessante werken verschenen, geschreven door antropologen aan de Universiteit van Amsterdam. Het eerste is *Airconditioned Lifestyles: de nieuwe rijken in Jakarta* (1997) van Lizzy van Leeuwen. Haar aandacht gaat uit naar de exorbitante leefwijze van de *nouveau riche* die het helemaal gemaakt hebben onder het Nieuwe Orde bewind. Deze groep vormt de elite, een kleine 'kaste' die zijn bevoorrechte positie te danken heeft aan het systeem. Deze groep kenmerkt zich onder andere door het belang dat de leden hechten aan overdadige consumptie van bepaalde goederen als symbolen van status en moderniteit en aan de vorming van informele onderlinge netwerken als een middel om hogerop de maatschappelijke ladder te komen.

⁴ *uang rokok* = 'rookgeld', het eufemisme voor geld dat onderhands betaald wordt voor een onofficiële dienst. Dit kan wat kleingeld zijn voor een paar jochies die even op je auto passen en het verkeer voor je tegenhouden bij een uitrit. Het kan ook in de miljoenen *rupiah* lopen om een handelsorder binnen te halen.

⁵ Ik zou niet durven zeggen of 'links' een wedergeboorte doormaakt of slechts ontwaakt uit een sluimerend bestaan onder het repressieve regime van Soeharto. In ieder geval is het aanbod aan recente boeken over Karl Marx en communistische iconen als Che Guevarra en Tan Malakka in de grote boekhandels zoals Gramedia opvallend ruim. Deze boeken zijn niet ergens achter in de winkel weggestopt maar liggen in hoge stapels op opvallende plekken. Daarnaast bestaan er veel studentenbewegingen en *LSM's* (*Lembaga Sosial Masyarakat* = 'sociale volksbeweging') die zich bezighouden met het emanciperen van de arme rurale bevolking en vechten voor andere 'linkse issues' zoals de ratificatie van het verdrag voor universele mensenrechten, de strijd tegen de neoliberale economie en privatisering van publieke diensten.

Het andere boek is *Dromenjagers in Bandung: twintigers in het moderne Indonesië* (2000) van Yatun Sastramidjaja. Yatun heeft onder jongeren in Bandung de *lifestyle* van prestige onderzocht. Indonesische jongeren worden gevormd door zowel de Nieuwe Orde ideologie als door "de beelden en concepten van MTV, Hollywood en Cosmopolitan" (Sastramidjaja 2000: 13). Deze laatste invloeden vormen nieuwe en afwijkende referentiekaders die een grote aantrekkingskracht hebben op jongeren. In een maatschappij waarin er geen plaats is voor veranderingen creëren jongeren hun eigen wereld waar alles draait om snel en makkelijk veel geld verdienen en een glamourleventje van luxe, gevuld met materiële goederen, drugsgebruik en vrije seks. In haar analyse betoogt Yatun dat hoewel de cultuur van consumptie zijn oorsprong vindt in de ideologie van het *Orde Baru* systeem, het in zijn excessieve gedaante een vorm van verzet is tegen de gevestigde structuur.

Het thema 'consumptie' neemt in beide werken een belangrijke plaats in. Zowel de mate waarin als de wijze waarop er geconsumeerd wordt zijn belangrijke graadmeters van moderniteit. Ook in deze studie zal dit naar voren komen. Beide analyses benadrukken echter hoofdzakelijk de lokale en nationale context van het begrip moderniteit, waarin de *Orde Baru* ideologie het voornaamste referentiepunt is. Deze opmerking is zeker niet als kritiek bedoeld, aangezien in de tijd waarin beide auteurs hun onderzoek deden het Nieuwe Orde regime nog altijd een sterke greep op de Indonesische samenleving had, ook al waren er flinke scheuren en barsten aan het ontstaan. Vooral Yatun geeft aan hoe hierin de loten van vernieuwing beginnen te kiemen. Met de val van Soeharto in mei 1998 is Indonesië echter definitief 'opengebroken' voor allerlei invloeden en processen met een bredere spanne dan de nationale politiek. In Indonesië is een nieuw post-*Orde Baru* discours over moderniteit aan het ontstaan met een 'globaal-technologisch' karakter.

vraagstelling en theoretische achtergrond

De hoofdvraag waar ik met deze studie antwoord op wil geven luidt:

Welke rol speelt het internet in de ideeën over moderniteit in het Indonesië van na de *reformasi*?

Hieronder zal ik verduidelijken wat ik bedoel met:

- de rol van internet.
- ideeën over moderniteit.
- het Indonesië van na de *reformasi*.

Daarbij zal ik ingaan op de theoretische achtergronden en vraagstukken die in deze scriptie aan de orde komen.

de rol van internet

Het woord 'rol' kunnen we ontleden in twee componenten: functie en betekenis. Dit is een dualisme dat we vaak tegenkomen in het denken over techniek en over materiële cultuur in het algemeen. De functie van een object is hetgeen de gebruiker ermee kan doen. Betekenis verwijst naar het gebied van het ideële: uitstraling, esthetiek, karakter, waarde. Functie en betekenis zijn niet los van elkaar te zien. Immers, iets heeft geen functie zonder een (menselijke) betekenisgever die dit object het predikaat 'bruikbaar' opplakt. En omgekeerd,

betekenenissen die mensen aan een object toedichten hebben vaak weer een bepaalde functie binnen de sociale context waarin dat gebeurt ⁶.

Wanneer we deze dialectiek erkennen, wijst het functie-betekenis dualisme op een belangrijk punt. Technologie is niet louter een middel waarmee de mens ingrijpt in zijn omgeving, maar wordt tevens tot subject gemaakt van voorstellingen en fantasieën die hooguit in een associatieve relatie staan tot de functionaliteit. Deze voorstellingen krijgen een eigen dynamiek, los van de veronderstelde 'pure' functie. Een apparaat of ding krijgt als het ware een eigen 'karakter' ⁷. In de eerste plaats geven mensen aan technologie vaak een intrinsieke waarde. Voor sommigen is technologie iets goeds terwijl het voor anderen het kwade vertegenwoordigt. Zo staat de voorliefde van techno-geeks voor de technologische wereld van *science fiction*, *games* en *cyberspace* lijnrecht tegenover het streven van Luddisten en hedendaagse New Age bewegingen de mens los te maken van technologische dominantie, om twee extreme visies te noemen ⁸. Maar het gaat verder dan alleen goed of slecht. Mensen gebruiken technologie niet alleen, zij 'belevan' het ook. Het medium definieert hen als individu en als lid van een groep. Een voorbeeld is de cultstatus van de Harley-Davidson motorfiets onder lieden als Hells-Angels. De motor is een icoon van vrijheid, rebellie, antiburgerlijkheid, etc. Of neem de liefhebbers van vinyl. De plaat staat bij hen voor het warme, pure en oorspronkelijke in de muziek, in tegenstelling tot de kille commercie van de CD.

Zo ook met het internet. Dit medium wordt omgeven door een discours van enthousiasme en technologisch optimisme. Dit discours benadrukt de mogelijkheden van het internet voor individuele expressie, de vorming van 'virtuele gemeenschappen', de onbegrensde *business opportunities* en herziening van internationale relaties. Rond het internet hangt een "new frontier spirit". *Cyberspace* is een nog onontgonnen gebied waar geen centraal gezag heerst ⁹. Het is jong, individualistisch, anarchistisch, een tikje rebels zelfs, en vooruitstrevend (Dery 1994; Jones 1997: 22).

Dit beeld komt ten dele voort vanuit de geschiedenis en de mogelijkheden van netwerktechnologie. In 1969 heeft het Amerikaanse Ministerie van Defensie in samenwerking met verschillende universiteiten en onderzoeksinstituten het ARPANET opgezet dat bedoeld is als een communicatiesysteem dat zelfs na een zware atoomaanval nog steeds zou functioneren ¹⁰. Al spoedig echter beginnen mensen het medium te gebruiken voor persoonlijke communicatie. De ontwikkeling van netwerktechnologie drijft steeds verder af

⁶ Dit is de aloude kwestie van het primaat van het materiële of het ideële: komt betekenis voort uit functie of komt functie voort uit betekenis? Beide standpunten reduceren de andere term tot een secundair verschijnsel van het eigen hoofdbegrip.

⁷ De vermenselijking van techniek is een oud thema. De Golemmythe, Frankenstein en de intelligente computer Hal 9000 uit Kubrick's *2001: A Space Odyssey* zijn bekende kritieken op dit verschijnsel. Ook veel niet-westerse volken geven hun artefacten leven: Trobrianders aan hun schelpen, Javanen aan *gamelan*instrumenten, Indianen aan totempalen, Afrikanen aan 'talking drums'. In traditioneel-antropologische termen heet dit dan magie of fetisjisme.

⁸ Luddisme was een arbeidersbeweging die begin vorige eeuw in Engeland ontstond als reactie op de onmenselijke omstandigheden in de fabrieken. De industriële slavernij kon alleen doorbroken worden door vernietiging van machines en fabrieken.

⁹ En waar fortuin te halen valt: internetbedrijven blijven stijgen op aandelenbeurzen, ook al hebben ze nog geen cent winst gemaakt, zoals gezegd wordt van boekenverkoper Amazon.com. Het verkopen van dit soort ideologische constructies (Internet als het nieuwe 'Klondike') is precies waar de informatiemaatschappij om draait.

¹⁰ Ook in het geval van het internet zien we dat de ontwikkeling van nieuwe technologie hoofdzakelijk wordt gestimuleerd door dreiging van oorlog (een idee van Anthony Giddens, in Webster 1995: 52-73).

van de oorspronkelijke militaire doeleinden. In 1978 vinden twee studenten het modem uit waardoor informatie direct via de telefoonlijn kan worden verzonden zonder tussenkomst van mogelijk controlerende instanties. De ontwikkeling van het TCP/IP protocol maakt snelle datastromen tussen verschillende computers mogelijk. De nieuwe software wordt zonder commerciële doeleinden voor iedereen opengesteld. Nieuwsgroepen op het internet ontwikkelen zich tot vrijplaatsen voor uiteenlopende meningen en interesses met eigen stelsels van normen en waarden (Castells 1996: 352-358).

Het discours rond het internet kan niet alleen vanuit de functie of de oorsprong begrepen worden. De wijze waarop gebruikers hun eigen voorstellingen construeren rond technologie vindt plaats binnen de gemeenschappen die zij vormen in *cyberspace*. Voor veel mensen is het internet niet louter een middel voor communicatie en het verkrijgen van informatie, maar een doel op zich. Inloggen op het wereldwijde netwerk is voor hen de aanloop tot een verblijf in één of meerdere sociale settings waar bepaalde culturele omgangsregels en waarden gelden. Communicatie per computer (*computer mediated communication: CMC*) is een nieuw gebied dat pas de afgelopen jaren door een groter publiek ontdekt wordt. Verschillende auteurs wijzen op de *new frontier spirit* en het pioniersgevoel dat zowel leeft onder internetgebruikers (zie bijv. Castells 1996: 352-358; Dery 1994: 18; Jones 1997: 22) als onder de sociale wetenschappers die zich bezighouden met het bestuderen van *CMC*, "driven by the sense that we are embarking on an adventure in creating new communities and new forms of community" (Jones 1998: 8-9).

Aan de ene kant hebben we een structureel discours, een stelsel van gedeelde voorstellingen en fantasieën, dat voorschrijft hoe technologie gebruikt en beleefd dient te worden. Niet zelden echter construeren consumenten functies en betekenissen rond objecten die verschillen van de intentie waarmee de producent iets gemaakt heeft. In haar onderzoek naar het gebruik van openbare ruimte in Costa Rica hanteert Setha Low het begrippenpaar sociale productie en sociale constructie om dit verschijnsel te beschrijven. Sociale productie omvat de sociale, economische, ideologische en technologische factoren die een materiële *setting* creëren: het gemeentebestuur van de hoofdstad heeft een stadspark aangelegd met het idee dat daar kinderen kunnen spelen en mensen kunnen recreëren en flaneren. Sociale constructie is de wijze waarop mensen die *setting* ervaren en betekenis geven middels processen van uitwisseling, conflict en controle: al snel wordt het park overgenomen door straatverkopers en zwervers die het gaan beschouwen als hun terrein (Low 1996: 862).

Deze termen zijn goed toepasbaar voor een analyse van het gebruik van 'virtuele ruimte' waarbij aandacht gegeven wordt aan *agency*, oftewel de mens als handelend subject. In Indonesië spelen de nationale overheid, het bedrijfsleven, de consument/gebruiker en zelfs de niet-gebruiker een rol in de productie en de constructie van het internet. Daarnaast hebben ook producenten en consumenten op wereldschaal invloed op de wijze waarop lokale productie en constructie plaatsvindt.

Het internet is dan ook geen vanzelfsprekende en eenduidige entiteit. Een veelgebruikt onderscheid bij de productie van informatie op het internet is tussen *form* en *content*. *Form* verwijst naar de uiterlijke verschijningsvormen van het internet. Zo zijn er de verschillende toepassingen: World Wide Web, e-mail, IRC (chat), FTP, prikborden, nieuwsbrieven, enzovoorts. De manier waarop informatie wordt overgedragen kunnen we onderverdelen in *broadcast* en *narrowcast*: is de informatie beschikbaar voor een brede groep mensen of wordt deze verzonden naar iemand in het bijzonder? Ook de presentatie valt onder *form*: ziet het aangeboden er verzorgd en gelikt uit of amateuristisch? Welke *lay-out*, stijl en applicaties zijn gebruikt?

Content verwijst naar de inhoudelijke kant van de informatie op het internet. Commercieel of niet-commercieel, serieus of onderhoudend en *mainstream* of *underground* zijn categorieën om informatie in te plaatsen. Grenzen zijn echter niet altijd scherp te trekken. Veel commerciële bedrijven bieden bijvoorbeeld gratis software aan voor particuliere gebruikers. Niet-commerciële organisaties laten zich sponsoren en bestoken de bezoeker met *banners* en *pop-ups*. Ook de categorieën serieus en entertainment versmelten. Veel nieuwssites bieden ook informatie aan op het gebied van vrije tijd. De *underground* op het net bestaat uit de uiteenlopende biotopen van groepen met ófwel zeer obscure en bizarre voorkeuren, óf wier activiteiten niet overeenkomen met nationale en/of internationale wetten, zoals bepaalde *hackers* ('inbrekers') en *crackers* ('softwarepiraten')¹¹, liefhebbers van kinderporno, extremistische politieke of religieuze groeperingen. De pornografische sites die het grootste deel van het web vormen kun je moeilijk mainstream noemen.

Niet alleen de productie maar ook de sociale constructie van het internet is zeer divers. Is het internet een anarchistische vrijhaven voor allerlei (dissidente) meningen en activiteiten of is het de jongste commerciële goudmijn? Is het een plek voor entertainment en tijdverdrijf of is het serieus, informatief en zakelijk? Is het internet een ideaal medium voor de zelfexpressie van ieder individu of is het internet een exclusief domein voor de technologische elite? Staat het internet voor wereldwijde moderniteit of juist voor de teloorgang van de eigen moraal?

ideeën over moderniteit

Wiens ideeën over moderniteit? Ik zal kijken naar de voorstellingen van mensen die professioneel bezig zijn (of in de toekomst iets willen doen) met het internet, naar de ideeën die leven onder gewone internetgebruikers (vooral van jongeren) en van 'het publiek'. De aandacht gaat vooral uit naar de gematigde en seculiere opvattingen over vooruitgang. Ook andere opvattingen over moderniteit zullen evenwel ter sprake komen.

Waaruit zijn die ideeën af te leiden? Als eerste zal ik me richten op het begrip moderniteit in de 'echte wereld' (*dunia nyata*). Het dagelijkse handelen en denken en de interactie van mensen, berichten en advertenties in de reguliere media, het gebruik en de inrichting van openbare ruimte beschouw ik als belangrijke bronnen waar opvattingen over moderniteit uit zijn af te leiden.

Vervolgens kijk ik naar de invullingen die mensen geven aan het begrip moderniteit in de 'virtuele wereld' (*dunia maya*). Deze opvattingen over moderniteit blijken uit de sociale context van *online* gemeenschappen. De kwestie die onderzoekers van 'virtuele gemeenschappen' blijft bezighouden is in hoeverre dit echte gemeenschappen genoemd mogen worden. Dit vereist een nadere definitie van 'gemeenschap'. In de klassieke sociologische literatuur zijn grote gemene delers in omschrijvingen van het begrip *community* het hebben van een eigen territorium en sociaal systeem en het bestaan van een gevoel erbij te horen (Jones 1998: 17). Je zou kunnen betogen dat *online* gemeenschappen hieraan voldoen. Critici vinden echter dat het begrip te zeer uitgehold wordt wanneer de clusters van in hun ogen 'oppervlakkige' relaties op het net doorgaan voor gemeenschappen. Contacten zijn vaak gebaseerd op één enkel overeenkomstig interessepunt. Er zijn nauwelijks disciplinaire

¹¹ Deze vertalingen van de termen *hacker* en *cracker* is wat er in de volksmond onder verstaan wordt. Sommige mensen die hun eigen programma's schrijven of bestaande programma's modificeren naar eigen behoefte noemen zich ook *hacker* en duiden de inbrekers dan weer aan met de term *cracker*.

middelen om mensen te socialiseren binnen een gemeenschap. Getypte woorden kunnen nooit de subtiliteit van echte communicatie vervangen¹².

Dit soort kritieken gaan uit van een nogal conservatief en absolutistisch begrip van wat 'echte' gemeenschappen zijn. Ik zou daarom Benedict Anderson willen volgen die gemeenschappen ziet als verbeelde eenheden. Net als nationale staten dienen we *online* gemeenschappen te beoordelen op grond van hun echtheid, kracht en waarde in de verbeelding van de leden. Natuurlijk zijn er verschillen tussen communicatie per computer en communicatie *in real life*¹³. Communicatie per computer geeft grote bewegingsvrijheid wat betreft de *setting* waarin je je wilt begeven en een hoge mate van autonomie wat betreft de keuze voor een rollenpatroon (sexe, status, klasse, sociale positie). Een belangrijk kenmerk van *online* gemeenschappen is de factor individuele keuzevrijheid en zelfbeschikking. Meer dan in het 'echte leven' kunnen mensen hun contacten en sociale relaties zelf vormgeven en voorzien van inhoud en gewicht (zie Jones 1998: 11-12). Een belangrijke vraag die ik in deze scriptie wil stellen is hoe de ontwikkeling van 'virtuele gemeenschappen' op het internet in Indonesië bijdraagt aan het project van vooruitgang en moderniteit.

Wat is moderniteit? Moderniseringstheorieën uit de jaren '50 en '60 zochten een verklaring voor de verschillen tussen landen in de mate van industrialisering. Modernisering werd gezien als een rechtlijnige weg die langs verschillende stadia van ontwikkeling loopt. Deze theorieën maakten een onderscheid tussen traditionele en moderne samenlevingen. Traditionele maatschappijen zijn star, statisch, homogeen, gebaseerd op verwantschap en fatalistisch. Moderne maatschappijen zijn pragmatisch, dynamisch, gedifferentieerd, gebaseerd op verdienste en rationeel (Webster 1990: 49-50). De sleutel tot ontwikkeling en vooruitgang is het succes waarmee een maatschappij de transitie kan maken van traditioneel naar modern.

De sociale wetenschappen hebben veel kritiek geleverd op het denken in 'fasen van ontwikkeling'. Een van de sterkste argumenten is dat modernisering niet noodzakelijkerwijs langs dezelfde weg hoeft te verlopen als in de westerse landen gebeurt is. Ontwikkeling is geen universeel proces via vaststaande stadia. Als reactie op die voorstelling benadrukten de linkse *dependentia* theorieën uit de jaren '70 de wereldwijde relaties van afhankelijkheid tussen arme en rijke landen. Het is niet traditie of een soort inherente achterlijkheid die de ontwikkeling van arme landen tegenhoudt maar de economische wurggreep waarin de rijke landen de armere landen houden.

Recente 'postmoderne' geschriften over moderniteit lijken zich over het algemeen niet meer zo met de politiek van ontwikkeling te willen inlaten. Als er al sprake is van een (impliciete) boodschap dan lijkt dat een pleidooi te zijn voor de universele erkenning van lokale en eigen vormen van ontwikkeling. Veelgenoemde kenmerken van hedendaagse moderne samenlevingen in de literatuur zijn *consumerism*¹⁴, individualisme, globalisering, informatialisering en de (hernieuwde) aandacht voor de eigen identiteit.

¹² De trend is evenwel het zo dicht mogelijk benaderen van *face-to-face* interactiviteit met hulpmiddelen als webcams en microfoons.

¹³ Het feit dat de afkorting IRL (*in real life*: de antithese van hetgeen *online* plaatsvindt) behoort tot de standaard '*netspeak*' geeft al aan hoezeer internetgebruikers zich bewust zijn van het virtuele karakter van hun relaties.

¹⁴ In het Nederlands bestaat hiervoor het woord consumentisme dat echter meer doet denken aan de consumentenbond en zeurende klanten dan aan consumptie als sociaal-cultureel verschijnsel. Omdat de term *consumerism* inmiddels een soort 'vakterm' is geworden zal ik dit Engelse woord gebruiken.

In Indonesië zien we een beetje van al deze gedachten terug in de populaire denkbeelden over moderniteit. Het beeld dat de meeste Indonesiërs hebben van ontwikkeling is voor een deel gebaseerd op het 'laddermodel' uit de moderniseringstheorieën. Veel mensen vinden dat er een rangorde te maken is in ontwikkelingspeil waarbij niet alleen staten maar ook volkeren en individuen kunnen worden ingedeeld op de ladder van vooruitgang¹⁵. Een flink deel van de Indonesische bevolking vindt daarnaast, in lijn met het kritische gedachtegoed van de jaren '70, dat het westen, in het bijzonder Amerika, zich teveel bemoeit met binnenlandse aangelegenheden van ontwikkelingslanden. Westerse landen proberen hun eigen modellen van ontwikkeling op te dringen aan de ontwikkelingslanden zonder dat daarvoor een voedingsbodem in de lokale cultuur aanwezig is¹⁶. Vooral de kwestie rond universele mensenrechten (*hak asasi manusia*) is een heet hangijzer. De afgelopen decennia is in Indonesië een welvarende stedelijke middenklasse ontstaan met een consumptieve levensstijl. Consumptie is onder het Nieuwe Orde bewind een van de belangrijkste graadmeters geworden van de ontwikkeling van het land. In de meest recente ideeën over moderniteit en vooruitgang tenslotte komen termen voor als *masyarakat informasi global* (globale informatiemaatschappij), *era informasi* (informatietijdperk), *revolusi digital* (digitale revolutie), *sumber daya manusia* ('human resources'), *knowledge based society* en *knowledge economy*.

consumerism

Indonesiërs maken een onderscheid tussen enerzijds moderniteit op een gemeenschappelijk niveau en anderzijds moderniteit als een individueel kenmerk. Bepalend voor het gemeenschappelijke niveau is de technologische standaard van het land, de gezondheid en aard van de economie, het politieke systeem, de inrichting en het gebruik van openbare ruimte, de sociale standaard en de mentaliteit van de bevolking. Indonesiërs hebben geen al te hoge pet op van de resultaten die onder 32 jaar Nieuwe Orde geboekt zijn op dit vlak, blijkens standaard uitspraken als: "het is hier een rotzootje" (*kacau*), "Indonesië loopt achter" (*terbelakang*), of "Indonesiërs zijn niet gedisciplineerd genoeg" (*kurang berdisiplin/bertaat*). Naar het woord zou het Nieuwe Orde bewind zorgdragen voor de ontwikkeling van land en volk. De praktijk was echter dat het bewind zorg droeg voor de ontwikkeling van de bankrekeningen van een bevoorrechte groep rond Soeharto. Iedereen die eromheen hing probeerde een graantje mee te pikken. Onder deze omstandigheden heeft een mentaliteit kunnen ontstaan waarin mensen hun blik gericht hielden op de sport boven henzelf op de sociale ladder. Het streven was zo dichtbij mogelijk te komen tot de kern rond Soeharto. Opwaartse sociale mobiliteit en de bijbehorende luxe en prestigieuze levensstijl werd tot doel gesteld van de middenklasse die ontstond in het kielzog van de kleine groep exorbitant rijken.

Een consumptieve levensstijl is in Indonesië de meest opvallende uitdrukking van individuele moderniteit. Middels een prestigieuze *lifestyle* (*gaya hidup*) kun je je onderscheiden van de achterlijke massa. Een opvallende paradox is dat er een maatschappelijke definitie bestaat van een moderne *lifestyle* als een dynamisch stelsel van stilzwijgende regeltjes die nageleefd dienen te worden, maar dat juist het individu dat oprecht en op originele wijze deze regeltjes aan de kaak stelt, tart, en verandert, wordt gezien als een

¹⁵ Dit categoriseren neemt vaak zelfs racistische trekjes aan, waarbij hoe donkerder de huidkleur des de primitiever.

¹⁶ In dergelijke bewoordingen heeft het *Orde Baru* regime kritiek op het ondemocratische karakter van de Indonesische politiek vaak gepareerd. Sinds het ontstaan van de Indonesische staat heeft de overheid begrippen als *panca sila* (vijf fundamenteën), *gotong royong* (wederzijdse hulp), *musyawarah* en *mufakat* (overleg en overeenstemming) gecultiveerd als een oorspronkelijke, eigen vorm van bestuur.

werkelijk 'modern' persoon ¹⁷. Individuele *lifestyle* als graadmeter van moderniteit is voor een belangrijk deel gebaseerd op originaliteit, non-conformisme en zelfexpressie.

'Algemene moderniteit' heeft als een vaststaand doel de ontwikkeling van de maatschappij in het vizier en streeft een zekere mate van gelijkheid na. 'Individuele moderniteit' daarentegen wordt telkens opnieuw gedefinieerd aan de hand van actuele *lifestyles* en benadrukt de verschillen in welvaart, status en mentaliteit met de niet-moderne medemens. De prestigieuze leefwijze is enerzijds, in de termen waarmee Lizzy van Leeuwen de klasse der nieuwe rijken in Jakarta typeert, een stratificatie op basis van 'wij' tegenover 'zij' en gericht op stabiliteit en herhaling van dezelfde consumptiepatronen (Van Leeuwen 1997: 109-115). Deels echter is het ook een 'ik' tegenover 'jou' en een voortdurende uiterlijke vernieuwing van consumptiepatronen.

De moderne mens definieert zichzelf middels zijn materiële 'verpakking'. De fascinatie voor 'dingen' in hedendaagse samenlevingen, de betovering door het materiële, valt onder het thema *consumerism*. Er is sprake van een consumptiemaatschappij wanneer de meeste mensen geen directe relatie hebben tot de productie en distributie van goederen en diensten, zegt consumptiespecialist Daniel Miller in het voorwoord van het boek *Acknowledging Consumption: a review of new studies* (1995: 17). Consumptie is voor die mensen de enige manier om een relatie met de wereld te kunnen aangaan.

Miller identificeert twee extreme houdingen ten opzichte van het fenomeen consumptie. Aan de ene kant zien zowel asceten van links als rechtse conservatieven consumptie als een "*fall from grace*" (Miller 1995: 28). Wijdverspreid zijn de ideeën dat consumptie eigenlijk iets oppervlakkigs is, dat het leidt tot teloorgang van lokale traditie en dat het een a-sociale maatschappij creëert. Miller verwerpt deze stellingname, evenals de andere extreem: consumptie als "*the paragon of creative individualism*". In deze visie die steeds meer voorkomt in studies naar moderne cultuur, is de consument "*a kind of artist of popular culture, painting on the canvas of our world a tapestry of colourful subcultures in an explosion of celebratory 'identities'.... Absurdly, consumption becomes 'the transgressive tactics of the weak'*" (ibid: 29). Consumptie is noch inherent goed noch slecht, stelt Miller. Het is "*simply a process of objectification - that is, a use of goods and services in which the object or activity becomes simultaneously a practice in the world and a form in which we construct our understandings of ourselves in the world*" (ibid: 29-30).

Deze houdingen ten opzichte van consumptie zijn ook in Indonesië waar te nemen. Aan de ene kant zien veel Indonesiërs consumptie als betekenisvol voor hun moderne identiteit. Het feit dat zij zich dingen kunnen veroorloven die buiten het bereik van anderen liggen, dezelfde dingen als 'geslaagde mensen' van over de gehele wereld, is een reden tot trots (*bangga*) en prestige (*gengsi*). Aan de andere kant is er veel kritiek op het klakkeloos overnemen van allerlei westerse levenswijzen en de vermeende teloorgang van eigenheid (zie Sastramidjaja 2000: 47-52).

Ik zal betogen dat met de *reformasi* een andere invulling aan consumptie en moderniteit aan het ontstaan is, waarbij men meer belang hecht aan authenticiteit, kennis en

¹⁷ Tot op zekere hoogte natuurlijk... Zij die de regels te ver overtreden wacht het stempel 'gek' en maatschappelijke uitsluiting. Adorno en Horkheimer hadden een wel zeer cynische visie op de productie en constructie van *lifestyle*. Zij beschreven de industrie rond de productie van massacultuur die in de jaren '40/'50 opkwam in Amerika. Enerzijds was deze industrie sterk gericht op standaardisering. Tegelijkertijd claimde de industrie originaliteit en speelde in op 'pseudo-individualiteit'. Pseudo-individualiteit bestond in wezen uit niet meer dan oppervlakkige veranderingen die originaliteit suggereerden binnen het stramen van gestandaardiseerde productie. Verpersoonlijkte massacultuur was in hun visie een makkelijke en kortstondige uitvlucht uit de saaiheid van het alledaagse bestaan en had als uiteindelijk gevolg dat mensen zich schikten in de status-quo (Negus in: DuGay (ed.) 1998: 74-77).

eigen verdienste en minder aan prestige en rijkdom die vergaard is via vriendjespolitiek. Een belangrijke vraag die ik wil stellen is hoe het internet in Indonesië 'geconsumeerd' wordt als een wereldwijd massaproduct en op welke manieren het tot 'iets eigens' gemaakt wordt.

de informatiemaatschappij

Consumerism speelde ten tijde van Nieuwe Orde bewind een grote rol in de definities en uitdrukkingen van moderniteit. In de meest recente opvattingen over moderniteit nemen informatie- en communicatietechnologieën een belangrijke plaats in. Een omschrijving van techniek en technologie:

[T]echniek in brede zin staat voor het geheel van ingrepen waarmee de mens probeert zijn omgeving te beheersen. Vaak zullen deze ingrepen neerslaan in materiële artefacten, gereedschappen, machines, werktuigen en apparaten, maar dat is niet noodzakelijk. Met name in de moderne tijd is techniek ook aanwezig in de menselijke relaties en maatschappelijke instituties waar bijvoorbeeld over vergader-, beleids- en communicatietechnieken wordt gesproken. Techniek staat in dit geval voor een mentale houding waarin de hele omgeving instrumenteel en methodisch wordt benaderd. Vooral de natuurwetenschappelijke, maar ook de menswetenschappelijke kennis geeft voeding aan de technische benaderingswijze. Vaak wordt vanwege het belang van deze kennis, die onlosmakelijk verknoopt is met de praktische techniek, over technologie gesproken. Technologie geldt dan als een synoniem voor moderne techniek en zo zullen wij het ook gebruiken.

.... Moderne techniek bestaat vooral uit het doelgericht en systematisch ontwikkelen en toepassen van wetenschappelijke kennis om praktische problemen op te lossen, terwijl traditionele techniek veel meer op cultuurgebonden kunde berustte. (Achterhuis 1992: 24-5).

Ten eerste wijst dit citaat op het 'mentale' aspect van moderne techniek. Techniek is meer dan alleen een tastbaar medium. Het is tevens een systematische en geordende manier van denken. Een tweede belangrijk punt uit bovenstaande passage is de infrastructurale en institutionele stelling rond hedendaagse techniek. De stelling dat moderne techniek niet langer bestaat uit cultuurgebonden vaardigheden ("traditionele techniek") wijst, als derde punt tenslotte, impliciet op de wereldwijde toepassing en invloed ervan. Dit zijn veelbesproken kenmerken van wat wel de 'informatiemaatschappij' genoemd wordt ¹⁸.

Deze omschrijving is echter alleen gericht op de toepassingsgerichte kant van technologie. Wat zijn die "praktische problemen" uit het citaat waar technologie een oplossing voor biedt? Betekent dit dat ooit alle problemen de wereld uit zullen zijn wanneer de technologie maar ver genoeg ontwikkeld wordt? Of creëert nieuwe technologie juist telkens weer nieuwe 'problemen'? Problemen die, zoals het snelle ondernemers-cliché wil, eigenlijk nieuwe uitdagingen zijn?

¹⁸ Zie bijvoorbeeld Webster: *Theories of the Information Society* (1995) en het drieluik van Manuel Castells *The Information Age: economy, society and culture* (1996-1999). Volgens Castells is informatie, wanneer het wordt opgevat als de overdracht van kennis, in iedere maatschappij essentieel geweest. Hij gebruikt daarom, in plaats van *information society*, liever de term *informational society* om aan te geven dat hedendaagse maatschappijen een specifieke vorm van sociale organisatie kennen waarin het genereren, bewerken en overdragen van informatie de fundamentele van productiviteit en macht zijn (Castells 1996: 21n).

Een essentieel kenmerk van moderne techniek, in het bijzonder informatie- en communicatietechnologieën (hierna af te korten als ICT ¹⁹), is dat het naast een functie als praktische problemen oplosser ook bestaat uit een zichzelf in stand houdend *discours*, of vertoog. Dit vertoog stelt dat nieuwe technologie niet alleen oude problemen oplost maar ook weer nieuwe mogelijkheden schept: niet eerder ontdekte 'goudmijnen' die ontgonnen kunnen worden.

Deze visie op technologie is naar mijn mening het belangrijkste kenmerk van de hedendaagse 'informatiemaatschappij'. Technologische ontwikkelingen worden voorgesteld als een voortrazende trein. Je kunt erop springen en meegaan, of je kunt hem missen en voorgoed achterblijven ²⁰. Deze metafoor is zeer toepasselijk voor het huidige Indonesië waar de *era reformasi* een nieuwe context vormt voor ontwikkeling. "CATCH THE WAVE" luidt de kop boven een [advertentie](#) van een nieuwe *Internet Service Provider* in dagblad Kompas ²¹.

De term informatiemaatschappij verwijst niet alleen naar de grote rol van moderne techniek in de hedendaagse samenleving maar ook naar veranderingen in economie, ruimtelijke ordening, onderwijs, politiek, arbeid, en cultuur waarbij kennis steeds vaker centraal komt te staan (Webster 1995: 6-29). De economie is steeds meer gebaseerd op de handel in 'informatie' en kennis in plaats van materiële productie. Nieuwe productiewijzen zoals 'flexibele specialisatie' kunnen dankzij efficiënte technologie snel inspelen op de wensen van de markt en nemen de plaats in van starre massaproductie ²². De informatie-industrie creëert nieuwe ruimtelijke ordeningen. Naast globale betrekkingen ontstaan ook juist nieuwe lokaliteiten. Plekken als Silicon Valley bijvoorbeeld bestaan uit clusters van gelijksoortige bedrijven die door hun fysieke nabijheid profiteren van elkaars kennis en werkhethiek ²³. Dit voorbeeld krijgt navolging in Jakarta. Daar bestaan verschillende initiatieven om hightech wijken te ontwikkelen. In het onderwijs komt de nadruk steeds sterker te liggen op het leren omgaan met de computer en de informatica. De politiek buigt zich over de mogelijkheid om de burger meer te betrekken bij besluitvorming middels ICT. Het concept arbeid krijgt een nieuwe invulling: telewerken, flexwerken, *part time*, *freelance*, horizontale hiërarchieën, *human resource management and development*, omscholings- en upgradingscursussen, enzovoorts. Ook het domein van het culturele is onderhevig aan informatialisering. Er is een enorme diversiteit aan betekenisdragende symbolen en cultuuruitingen, verspreid door allerlei media. Volgens sommige auteurs wordt cultuur een 'waar' (*commodity*): mensen stellen hun eigen identiteit samen uit het overstelpende aanbod aan cultuuruitingen, op een zelfde manier waarop zij hun garderobe zouden uitzoeken.

Uiteraard is er kritiek geleverd op het begrip informatiemaatschappij. De eerste soort kritiek heeft betrekking op het kwalitatieve aspect: is de zogenaamde informatiemaatschappij

¹⁹ Informatie- en communicatietechnologieën zijn die technologieën die speciaal aangewend worden voor het verkrijgen van kennis, het bewerken hiervan en de overdracht van informatie (Castells 1996: 17).

²⁰ Deze metafoor is ontleend aan filosoof Rein de Wilde in een interview met de Volkskrant op 16 november 2000 (p. 1 *Reflex*).

²¹ Kompas 2 mei 2000, p. 24.

²² Een veelvuldig beschreven voorbeeld van industriële massaproductie is autofabrikant Ford. 'Fordisme' is symbool komen te staan voor de starre productiewijze van de oude industrie, verbeeld door de uitspraak: "ze mogen elke kleur auto kiezen, zolang het maar zwart is". Zie bijvoorbeeld Scott (1998: p. 18-23).

²³ Castells en Hall (1988) waren de eersten die dit verschijnsel signaleerden. Zij noemen dit soort plekken *technopoles*. Het begrip *technopole* is een goed voorbeeld van een door wetenschappers geformuleerd 'fenomeen' dat vervolgens een eigen leven gaat leiden en overal ter wereld navolging krijgt als een wetenschappelijk onderbouwde succesformule.

wel zo'n breuk met het verleden, zoals beweerd wordt? Een andere kritiek betreft het kwantitatieve: hoe meet je zoiets abstracts als informatie en informatisering?

Veel geschriften over de 'globale informatiemaatschappij' gaan over de mogelijkheden van hedendaagse technologie en de invloed hiervan op de maatschappij. Op opgewonden toon berichten ze over de potentie van informatie- en communicatietechnologieën om bijvoorbeeld staat en burger dichter bij elkaar te kunnen brengen, of de efficiëntie, onpartijdigheid en accuratesse van computers in juridische besluitvorming²⁴. Het probleem van dit soort *social impact approaches* is dat teveel wordt gekeken naar de theoretische mogelijkheden van technologie in plaats van naar de manier waarop er een discours geproduceerd en geconstrueerd wordt rond technologie en de wijze waarop dit discours samen met bepaalde sociale factoren (zoals bijvoorbeeld de ongelijke verdeling van technologie) het gebruik en de betekenis van technologie structureert (zie o.a. Achterhuis 1992: 37-42; Webster 1995: 3). Concreet: met de introductie van de CD riep iedereen dat de LP overbodig zou worden maar dankzij het *image* van authenticiteit en oorspronkelijkheid van vinyl is dat niet gebeurd.

De aandacht in deze studie gaat daarom uit naar de culturele voorstellingen rond technologie als een van de essentiële kenmerken van de informatiemaatschappij. Niet alleen in Indonesië maar wereldwijd is er sprake van een discours van vertrouwen en optimisme rond moderne technologie. "Nederland gaat digitaal" luidt het motto van overheidsspotjes op de televisie. Het volgen van de ontwikkelingen op technologisch gebied wordt gezien als een noodzaak voor economische vooruitgang. Wanneer we geen aandacht geven aan dit soort ideeën is de term 'informatiemaatschappij' niets meer dan een onderdeel van het jubeldiscours.

globalisering

Informatietechnologie is een van de pijlers onder een ander niet onomstreden begrip dat van belang is in deze studie: globalisering²⁵. Het begrip 'globalisering' is in de eerste plaats een categorisering van bepaalde waarneembare tendensen. Daarnaast is de term (net als 'informatiemaatschappij') omgeven met verwachtingen, meningen en waardeoordelen. Een standaard introductie van globalisering klinkt bijna altijd zo: hedendaagse informatie- en communicatietechnologieën doen grenzen van tijd en ruimte verdwijnen. Dit zorgt voor veranderingen op het gebied van economie, ruimtelijke ordening, politieke systemen, sociale verhoudingen en cultuur.

Vanaf dit punt beginnen voorstanders en tegenstanders van globalisering elk hun eigen invulling te geven aan wat die 'veranderingen' dan zijn. Voorstanders zeggen: nieuwe technologie creëert mogelijkheden voor lokale actoren zoals arme landbouwers en vissers uit

²⁴ Een treffend voorbeeld van de neiging om technologie te zien als sleepwagen voor de toekomst is te vinden in Mitchell's *City of Bits* (1995, uitgegeven bij het prestigieuze Massachusetts Institute of Technology, MIT) over de invloed van techniek op architectuur en ruimtelijke ordening. Volgens Mitchell zal informatietechnologie de functionele relatie tussen een institutie en de ruimte die het inneemt overbodig maken. Bibliotheken bijvoorbeeld hoeven geen geordende boekenplanken meer te hebben, of goed verlichte leesruimtes. Oude opposities tussen publieke en private ruimte, werkruimte en woonruimte zullen verdwijnen. Nieuwe gebouwen, "*sites were bits meet the body*", zullen ontworpen worden om de toegang tot informatie zo makkelijk mogelijk te maken (Mitchell 1995: 104-105). Dit soort in slogans geformuleerde toekomstvoorspellerij is gespeend van historische en sociale context. Het houdt geen rekening met structurerende factoren zoals de ongelijke toegang tot informatietechnologie of het belang dat mensen hechten aan de ervaring van plaats. Mitchell's futuristische *City of Bits* is een chaotische plaats plek waar de *bits* in het rond vliegen zonder structuur, een stad te *soft* om sociaal leven te kunnen ondersteunen.

²⁵ In deze scriptie zal ik consequent de uit het Engels afkomstige woorden 'globalisering' en 'globaal' gebruiken, hoewel sommigen pleiten voor de Franse termen 'mondialisering' en 'mondiaal' om verwarring te voorkomen met de in het Nederlands reeds bestaande betekenis van 'globaal' als 'algemeen' (en aldus de twijfelachtige stellingname 'globalisering' is 'veralgemenisering' te vermijden).

de Derde Wereld om zonder tussenkomst van derden direct handel te drijven. Noodzakelijke voorwaarde is wel het openstellen van de handelsgrenzen. Arme gebieden zullen profijt trekken van wereldwijde vrije economische markten omdat hun lage lonen en onkosten buitenlandse bedrijven en investeerders aantrekken. Traditionele lokale cultuur hoeft helemaal niet te verdwijnen maar kan juist een extra *boost* krijgen, bijvoorbeeld door de ontwikkeling van toerisme. Kortom, ieder land heeft wel een *comparative advantage* ten opzichte van andere landen en kan een gelijkwaardige plek in de wereldeconomie innemen ²⁶.

Globalisering is de weg naar universele modernisering. De wereldwijde adoptie van de parlementaire democratie en universele mensenrechten zal de macht van lokale of nationale despoten breken en de wereld vrijer, gelijkwaardiger en veiliger maken. Wanneer de wereld meer één wordt, zal het makkelijker zijn om zaken zoals milieubescherming, naleving van de mensenrechten, wereldvrede en gelijkheid te realiseren.

Tegenstanders van globalisering hebben zeer diverse achtergronden en gebruiken zeer diverse argumenten. Linkse kringen zijn veelal gericht tegen wereldwijde dominantie van de kapitalistische economie en het aantasten van inheemse andere culturen. Conservatieve hoeken ageren meer tegen het opduiken van vreemde elementen in de eigen cultuur. Negatieve veranderingen als gevolg van globalisering zijn: open handelsgrenzen overspoelen lokale markten met goederen van westerse multinationals waar niet tegenop te concurreren valt voor plaatselijke bedrijfjes. Globalisering maakt oude structuren kapot en creëert hiervoor in de plaats nieuwe relaties van afhankelijkheid van het grootkapitaal. Materiële penetratie zal bovendien hand in hand gaan met culturele penetratie, waardoor de lokale cultuur en eigen sociale waarden onvermijdelijk teloor zullen gaan. Ervoor in de plaats dreigt een universele eenheidsworst. De dominante westerse moraal die verspreid via media zoals de Hollywoodfilm en popmuziek is individualistisch, a-sociaal, atheïstisch, decadent, verspillend, milieuonvriendelijk, etc.

Ondanks hun diverse achtergronden hebben de tegenstanders van globalisering met elkaar gemeen dat er duidelijke vijanden zijn. Organisaties als het IMF (*International Monetary Fund*), de Wereldbank en de WTO (*World Trade Organisation*) behartigen uitsluitend de belangen van het rijke westen. De Verenigde Staten proberen via instituties als de Verenigde Naties aan andere landen hun eigen politieke systeem op te dringen. Het zijn niet langer de nationale overheden die zeggenschap hebben over hun bevolking. Multinationals (vooral Amerikaanse bedrijven zoals Coca-cola, MacDonaldis en Nike) dicteren de wereld. Zij walsen over lokale werknemers heen en staan symbool voor een verwerpelijke consumptiegedrag dat overal opgang doet ²⁷.

Naast voor- en tegenstanders zijn er ook die de invloed van globalisering proberen te relativeren door te beargumenteren dat globalisering helemaal niet zo'n nieuw verschijnsel is. Van oudsher hebben volkeren al goederen en ideeën uitgewisseld. Er is slechts sprake van een gradueel verschil met vroeger.

Veel auteurs stellen dat zowel voor- als tegenstanders het fenomeen globalisering misinterpreteren en overschatten door ervan uit te gaan dat lokaliteit niet meer belangrijk zou zijn. Globalisering is in hun ogen niet een automatisch proces van wereldwijde eenwording en modernisering, maar van hernieuwde aandacht voor de regio als economische en

²⁶ Het oude idee van *comparative advantage* is dat ieder land een eigen specialisme dient te ontwikkelen waarin het goedkoper kan produceren dan andere landen en waarin het winstgevende handel op de wereldmarkt kan drijven. Dit is een van de hoofdargumenten van de verdedigers van de liberale economie (zie bijvoorbeeld David Landes *The Wealth and Poverty of Nations* (1998)).

²⁷ De negatieve mening over de VS is nog sterker onder een groot deel van de Islamitische wereld, ook in Indonesië, dat Amerika beschouwt als beschermer van het 'wereldjodendom'.

sociaal/culturele eenheid en voor lokale culturele identiteit. Deze aandacht voor lokaliteit en identiteit moet gezien worden als een reactie op het gevoel gedomineerd te worden door wereldwijde processen ²⁸.

In debatten over globalisering, *consumerism* en de informatiemaatschappij komen vaak de volgende opposities voor: globaliteit tegenover lokaliteit; eenheid tegenover diversiteit; universaliteit tegenover eigenheid; kunstmatigheid tegenover authenticiteit. Met voorbeelden uit de praktijk menen de partijen hun theoretische gelijk aan te kunnen tonen. Kritische academici wijzen op de onzin van dergelijke stellingnamen met het argument dat de tegenstellingen slechts verschillende zijden van dezelfde munt zijn (zie bijvoorbeeld Miller 1995: 20-21).

Dit is echter geen reden om de tegenstellingen af te doen als onbelangrijk. Wat mij heeft getroffen tijdens het doen van dit onderzoek is de wijze waarop leken wetenschappelijke termen overnemen, aanpassen, versimplificeren en incorporeren in hun eigen visie op- en verklaringen voor de verschijnselen om hen heen. De kracht van begrippen als informatiemaatschappij, globalisering en *consumerism* ligt niet zozeer in de empirische realiteit die ze pogen beschrijven alswel in de waarheid die ze representeren in de wereldbeelden van steeds meer mensen. Het is ironisch dat wetenschappers dit soort begrippen lanceren die vervolgens belanden bij mensen die erin geloven, er een waardeoordeel aan gaan hechten en ze tot realiteit maken; een werkelijkheid die vervolgens weer door wetenschappers kan worden beschreven en verklaard met de pretentie van objectiviteit en waardevrijheid. De haast waarmee auteurs een nieuwe tendens als eerste proberen te signaleren en 'op de kaart te zetten' is zonder twijfel een belangrijke factor in het ontstaan en het verspreiden van deze voorstellingen.

De grote aantrekkingskracht en de economische waarde van dit soort ideeën en voorstellingen is misschien wel het belangrijkste kenmerk van de informatiemaatschappij. Een zeer belangrijke rol als bemiddelaars van die ideeën en kennis spelen de mensen die zich manifesteren als een soort half-academici: de talrijke toekomstprofeten en technogoeroes met een min of meer coherent geformuleerde visie op hedendaagse verschijnselen, maar dan vermengd met toekomstvoorspellingen, verwachtingen, waardeoordelen en/of bepaalde belangen.

De bovengenoemde tegenstellingen zijn belangrijk in de sociale realiteit van mensen in Indonesië. Daarom zal ik in het betoog ingaan op de volgende vragen: in hoeverre is het internetgebruik in Indonesië iets 'globaals' en in hoeverre is het 'typisch Indonesisch'? Hoe belangrijk vinden mensen lokaliteit en eigenheid in hun ideeën over- en hun uitingen van moderniteit? Hoe worden begrippen als informatiemaatschappij, globalisering en moderniteit 'geproduceerd' en 'geconsumeerd' als betekenisgevers?

Tenslotte: in de populaire visie wordt globalisering vaak beschouwd als een verschijnsel waarbij het westen altijd één van de twee betrokken partijen is. Westerse technologie, rationaliteit, economische modellen, politiek, en popcultuur worden geruild voor goedkope arbeiders, spannende nieuwe vakantiebestemmingen en de herontdekking van zaken als 'natuur', 'authenticiteit', 'cultuur', 'traditie' en 'spiritualiteit'. Misschien ten overvloede: ook tussen zogeheten Derde Wereldlanden onderling bestaan allerlei krachtige globale relaties op

²⁸ Het tweede deel *The Power of Identity* (1997) van zijn driedelige magnum opus over *the information age* oopent Manuel Castells met de stelling dat de hedendaagse wereld wordt vormgegeven door de twee conflicterende trends globalisering en identiteit (p. 1). De meeste mensen ontleen aan hun primaire identiteit de betekenisgeving aan de wereld en aan hun handelingen hierin (p. 9).

economisch, politiek, sociaal en cultureel gebied. *Globalization* is niet hetzelfde als *westernization*²⁹. Misschien wel het meest voor de hand liggende voorbeeld is de populariteit van de Indiase cinema over de hele (derde) wereld.

Niet-westerse globale tendensen bestaan ook in Indonesië. Zo is er een zekere affiniteit met andere Aziatische landen zoals Maleisië (vooral op cultureel gebied) en met Singapore, Japan en Hongkong als verlichte economische voorbeelden. Ook is er sprake van politieke mobilisering van de Islam als een internationaal blok op een queeste tegen het morele verval veroorzaakt door globalisering en consumptie.

het Indonesië van na de *reformasi*

De suggestie wordt misschien gewekt dat er in het Indonesië van na de *reformasi* sprake is van een geheel nieuwe en eenduidige visie op moderniteit. Uiteraard is dit niet het geval. Huidige ideeën over moderniteit zijn in sterke mate gevormd door het Nieuwe Orde bewind. *Consumerism* blijft een grote rol spelen in het hedendaagse Indonesië. Typerend voor deze periode is wel de wijdverbreide houding van enthousiasme en optimisme ten opzichte van informatie- en communicatietechnologieën.

Ook is de visie op moderniteit niet eenduidig. Als er iets typisch is aan het Indonesië van na de *reformasi* is het de veelheid aan meningen en discussies die te horen zijn over de richting die het land in dient slaan. Deze discussies zijn vaak te herleiden tot vragen over de mate van culturele eigenheid die bewaard dient te blijven in het volgen van wereldwijde ontwikkelingen en wat geldt als 'authentiek' en 'echt' Indonesisch. Deze scriptie gaat in eerste instantie over de rol van informatietechnologie in het moderne Indonesië. Voor een genuanceerder beeld zullen evenwel ook andere visies op moderniteit en tegenbewegingen ter sprake komen.

Het tweede hoofdstuk gaat over het begrip moderniteit. De rode draad van het betoog is de verschuiving van een individualistische consumptieve invulling van moderniteit naar een meer gemeenschappelijke 'informatieele' invulling.

Hoofdstuk drie gaat over de geschiedenis van het internet in Indonesië. Centraal staat de wijze waarop het internet een ontwikkeling heeft doorgemaakt van *underground* tot *mainstream* en de invloed die deze ontwikkeling heeft op de beeldvorming.

In het vierde hoofdstuk komen *online* gemeenschappen aan bod. Ik zal betogen dat 'virtuele gemeenschappen' een belangrijke rol spelen in het herformuleren van het begrip moderniteit en tegelijkertijd bijdragen aan een 'eigen' vorm van vooruitgang.

Tot slot zal ik in het vijfde hoofdstuk de thema's informatietechnologie en moderniteit in het kader plaatsen van de discussies rond globalisering en universaliteit tegenover lokaliteit en eigenheid.

²⁹ De tegenstelling tussen het westen en de derde wereld wordt bekritiseerd door Samuel Huntington in zijn controversiële boek *The Clash of Civilizations and the remaking of world order* (1996). Hierin betoogt Huntington dat de wereld na het wegvallen van het communisme verdeeld is in negen blokken van "civilisaties" (een soort meta-culturele eenheden gebaseerd op gemeenschappelijkheid, voornamelijk van religie). Niet het westen maar de eigen civilisatie is de belangrijkste drijfveer achter processen van eenwording.